

De hoop levend houden

Verslag van de reis naar
Palestina en Israël van
de Raad van Kerken in Nederland

14 - 21 november 2022

Een delegatie van de Raad van Kerken was van 14 tot 21 november in Palestina en Israël voor ontmoetingen met vertegenwoordigers van kerken en kerkelijke organisaties. De reis vond plaats op uitnodiging van de Palestijnse christenen, die in 2019 een bezoek aan de Raad van Kerken in Nederland brachten. De delegatie van de Raad bestond uit de volgende personen (v.l.n.r.):
 pater Roland Putman ofm (namens RK Bisschoppenconferentie), ir. Kees Nieuwerth (oud-vice-voorzitter RvK en Quaker), ds. Christien Crouwel (algemeen secretaris), dr. René de Reuver (scriba PKN) en drs. Geert van Dartel (voorzitter).

Inhoudsopgave

I	Bevindingen	3
II	Aanbevelingen	4
III	Reisverslag	5
IV	Bijlagen	23

I Bevindingen

1. Israël wordt geregeerd door de behoefte aan veiligheid. Controles zijn overal, met name op de grens tussen Israël en Palestina en rondom nederzettingen. Palestijnen zuchten onder de bezetting, ontberen goed en deugdelijk leiderschap en zijn machteloos tegenover de Israëlische overmacht. De mensenrechtensituatie voor Palestijnen is erbarmelijk. De rapporten van Amnesty International, Bet'selem en Human Right Watch vragen daar terecht aandacht voor. De verklaring 'Seeking Justice and Peace for All in the Middle East' die op de elfde assemblee in Karlsruhe werd vastgesteld, vraagt dan ook dat de Wereldraad – en daarmee de lidkerken – genoemde rapporten grondig bestudeert om hierover een afgewogen mening te vormen.
2. De opsplitsing van de Palestijnse gebieden in Areas A, B en C is een verkapte manier om de leefruimte van Palestijnen steeds meer in te perken en land te onteigenen. Symptomatisch is de ongelijke strijd die Daoud Nassar en zijn familie al sinds 1991 tegen de Israëlische staat voeren om hun land te kunnen behouden. De rechtsstatelijkheid van Israël is hier in het geding.

3. De tweestatenoplossing voor het conflict tussen Israël en Palestina is niet langer houdbaar. Er is een nieuwe visie nodig op de toekomst van één staat Israël/Palestina waarin beide volkeren vreedzaam en op grond van gelijkwaardigheid en met respect voor mensenrechten en burgerrechten kunnen samenleven. Bij de politieke uitwerking zal er aandacht moeten zijn voor een zodanige verdeling van de topposities in de regering, dat Israëli's erop kunnen vertrouwen niet het risico te lopen om als minderheid te worden overstemd. De bisschoppelijke commissie Justitia et Pax in Israël/Palestina heeft hiertoe een genuanceerde visie uitgewerkt en gepubliceerd.
4. Kerken in Palestina en Oost-Jeruzalem hebben het zwaar. Het aantal arabisch sprekende Palestijnse christenen loopt steeds verder terug en bedraagt nog hooguit 50.000 (1% van de bevolking). Zij lijden, evenals de circa 125.000 christelijke Palestijnen in Israël, onder fragmentatie, zowel denominationeel als geopolitiek. Een groot probleem vormt de brain drain van de hoogopgeleide jongeren onder hen, die na hun opleiding het land verlaten. Daar staat, in Israël, een grote groep christenen tegenover die het Israëlisch staatsburgerschap hebben en vaak in hoge mate geïntegreerd zijn in de samenleving, die zichzelf als joods definieert. Dit zijn christenen

die uit de ex-Sovjet Unie emigreerden (circa 35.000), messiaanse joden (6000 - 10.000) en tenslotte de vluchtelingen en (arbeids)migranten (circa 150.000), die hoofdzakelijk uit Azië komen. Hun belangen zijn anders dan die van de Palestijnse christenen. Al is het aantal christenen getalsmatig klein, de christelijke aanwezigheid is voor het land van groot belang vanwege de miljoenen pelgrims die naar Israël en Palestina reizen.

5. In Israël en Palestina spelen christelijke scholen en universiteiten een cruciale rol voor de verbinding tussen bevolkingsgroepen en religies. De kwaliteit van dit onderwijs is doorgaans hoog. De scholen hebben het in toenemende mate moeilijk om de financiering rond te krijgen. Steun voor deze scholen en universiteiten is van levensbelang.

Tijdens een bezoek van Palestijnse kerkleiders/christenen aan de Raad van Kerken in Nederland in 2019 werd de Raad uitgenodigd voor een tegenbezoek. Een delegatie van de Raad ging in november 2022 op reis naar Palestina en Israël. Op deze reis werden gesprekken gevoerd met kerkleiders en vertegenwoordigers van ngo's. De inzet van de reis was te zoeken naar wegen opdat beide volken in gerechtigheid, waardigheid en vrede kunnen samenleven. Onderstaande aanbevelingen dienen dat doel. Ze maken deel uit van het reisverslag. Deze aanbevelingen werden door de plenaire vergadering van de Raad van Kerken integraal overgenomen.

II Aanbevelingen

1. Het is mooi en goed dat zoveel christenen op pelgrimage gaan naar het Heilig Land. Het zou nog beter zijn als reisorganisaties in hun programma's bij de reisbestemmingen - ook als die in Palestina liggen - niet alleen over Israël blijven spreken, maar ook Palestina noemen. Het verdient aanbeveling dat in de reisprogramma's contacten met lokale Palestijnse christengemeenschappen worden opgenomen. Ook zou het goed zijn als (groepen) christenen die op reis zijn in Israël en Palestina op zondagmorgen een dienst van (Palestijnse) christenen bezoeken, in plaats van zelf een kerkdienst te organiseren.
2. Kerken uit Nederland zouden de mogelijkheid moeten gebruiken om partnerschappen met gemeenten en parochies in Israël en Palestina op te zetten. De kerken in Israël en Palestina zien uit naar contacten met zusters en broeders in Nederland. Ook zijn er voldoende mogelijkheden om in samenwerking met de Tent of Nations, EAPPI, Nes Ammim vrijwilligerswerk op te zetten.
3. Het EAPPI-programma van de Wereldraad van Kerken bestaat 20 jaar. Het wordt vanuit Nederland gesteund door PAX. Het programma verdient ook de steun van de Raad van Kerken en zijn lidkerken.
4. Kairos en Sabeel zijn belangrijke oecumenische samenwerkingsverbanden in Israël en Palestina. Hun betekenis wordt door de kerken in Nederland ondergewaardeerd. Het verdient aanbeveling dat de Raad van Kerken goed contact met Kairos en Sabeel onderhoudt.
5. De Raad van Kerken zou er bij de Nederlandse overheid voor moeten pleiten steun te geven aan de christelijke scholen in Israël en Palestina vanwege de grote maatschappelijke betekenis van deze scholen voor een goed samenleven van bevolkingsgroepen en godsdiensten.

III Reisverslag

Onderstaand verslag is een samenvatting van de 14 reisblogs die van maandag 14 november tot en met dinsdag 22 november verschenen op de website van de Raad van Kerken in Nederland. De blogs werden geschreven door de vijf deelnemers aan de reis. De voetnoten verwijzen naar de oorspronkelijke blogs.

Het programma (zie bijlage) werd opgesteld door voorzitter Geert van Dartel en ir. Kees Nieuwerth, in nauwe samenwerking met Yusef Daher, die onder andere leiding geeft aan de Jerusalem Liaison Office van de Wereldraad van Kerken. Hij fungeerde gedurende de week als gids.

Maandag 14 november **Op weg** ¹

Na een lange dag zijn we goed aangekomen in het Ma'an Lil Hayat Hotel in Bethlehem. Een vriendelijke jongeman verwelkomt ons. Het was een verrassing te zien dat het hotel deel uitmaakt van de Arkgemeenschap. Het ligt op een heuvel achter de Geboortekerk.

De reis verliep vandaag voorspoedig. De treinen hadden gelukkig geen vertraging. Bijna tegelijkertijd arriveerden we alle vijf op Schiphol. Onderweg hadden we een bijzondere ontmoeting met een Surinaamse man met wie we een leuk gesprek hadden en die geïnteresseerd was in onze reis. Hij werkt al 17 jaar op de kermis en staat in de olie-bollenkraam. Hij houdt van de vrijheid, vindt geluk belangrijker dan geld. Hij wenst ons een goede reis, wij hem een goede omzet.

Vooraf hadden we ons wat zorgen gemaakt. Zouden we zonder problemen het land binnen kunnen komen? De veiligheidsmaatregelen bij El Al op Schiphol waren streng, de medewerkers correct en vriendelijk. Ze waren geïnteresseerd in het doel van onze reis en de samenstelling van onze groep.

Met een uur vertraging vertrokken we. De vlucht van Amsterdam naar Tel Aviv duurt vier en een half uur. De formaliteiten aan de grens verliepen zonder problemen. De luchthaven Tel Aviv is heel mooi. In Tel Aviv staat onze chauffeur Wael al op ons te wachten. Hij brengt ons van Tel Aviv naar Bethlehem. Het was niet meer druk op de weg en via de snelweg waren we met ongeveer een uur in Bethlehem.

Wael vertelt onderweg dat Palestijnen die op de Westbank wonen van deze snelwegen geen gebruik mogen maken. Hij woont in Oost-Jeruzalem en heeft een auto met Israëlisch kenteken. Hij mag hier rijden. Vanwege de grote drukte is het overigens steeds moeilijker om goed te werken. Het verkeer in en om Jeruzalem staat vaak vast.

De checkpoints passeren we zonder problemen. Voorbij Jeruzalem gaan we Palestijns gebied binnen. Het oogt meteen een stuk armer. Israëlische kentekens zijn nu in de minderheid. Na wat zoeken komen we bij het hotel aan. Als we ons even opgefrist hebben gaan we erop uit om een hapje te eten. Ibrahim brengt ons naar het restaurant Afteem, vernoemd naar de oudste broer van de familie die het restaurant in 1948 oprichtte. Het wordt nu gerund door de derde en vierde generatie. We genieten van falafel en kebab.

Voor we terugkeren naar ons hotel lopen we nog even naar de Geboortekerk waar we in gesprek raken met een beveiligder. Hij verwelkomt ons hartelijk en vertelt dat hij

¹ [Van Schiphol tot aan tafel in hartje Bethlehem – Raad van Kerken in Nederland](#)

verknocht is aan deze plaats en niet weg wil gaan. Maar het leven is hard en het loon gering. Zijn zoon studeert wiskunde aan de Bethlehem Universiteit. Voldaan keren we terug naar ons hotel. De eerste dag is goed verlopen.

Dinsdag 15 november Onafhankelijkheidsdag

Hebron ²

'Vandaag is het onafhankelijkheidsdag', zegt de gids als we Hebron binnenrijden. Het is een vrije dag, die echter niet of nauwelijks gevierd wordt. Want welke onafhankelijkheid valt er nu te vieren? Er zijn maar weinig staten die Palestina erkennen en Israël oefent de volledige controle uit over de Westbank. De situatie lijkt voor Palestijnen uitzichtloos. In Hebron maken we een wandeling over de Al-Shuhada straat naar de graven van de aartsvaders, onder begeleiding van twee medewerkers van EAPPI, het begeleidingsprogramma van de Wereldraad van Kerken. Tot 1994 was dit een van de drukste winkelstraten in Hebron. Tijdens de Ramadan van dat jaar richtte Baruch Goldstein in de Ibrahimmoskee een bloedbad aan waarbij 30 moslims omkwamen. Sindsdien is de stad verdeeld in twee zones, H1 en H2. H1 omvat 80% van de stad en is voor Palestijnen. Zone H2 is veel kleiner en ligt in de Oude Stad. Daar wonen, naast een kleinere groep Palestijnen, circa 1000 joodse kolonisten. Deze worden door circa 110 checkpoints beschermd.

Zowel voor joden als voor moslims heeft Hebron grote waarde vanwege het graf van Abraham en andere aartsvaders- en moeders. In het kader van het vredesproces kwamen Israël en de PLO in 1998 een regeling overeen waarbij het gebedshuis in een synagoge en een moskee werd opgesplitst, zodat beide geloofsgemeenschappen tenminste toegang hebben tot graf van Abraham/Ibrahim.

De wandeling over de Shuhada straat, of King Davids street, is een aparte gewaarwording. De toegang is zwaar beveiligd en voor Palestijnen verboden. Onze gids Yusef mag dus niet verder mee. Het leven is uit deze straat verdwenen, alle luiken zijn gesloten. Israëlisch vlaggen bepalen het straatbeeld. Bij de controlepost splits de weg zich naar de toegang tot enerzijds de synagoge en anderzijds de moskee.

We brengen aan beide gebedshuizen een bezoek. De synagoge is een plaats van ontmoeting, studie en gebed. Er is heel wat bedrijvigheid. Er wordt gestudeerd en luidop gezongen. Daarna gaan we de moskee binnen. Hier oogt het veel rustiger. In de ruimte voor de vrouwen wordt aan een groep onderricht gegeven. Van beide kanten benaderen we het graf van Abraham/Ibrahim, maar het is niet mogelijk daaroverheen elkaar de hand te reiken.

Tent of Nations ³

Vanuit Hebron rijden we terug richting Bethlehem. We hebben nog tijd voor een bezoek aan de Tent of Nations van de familie Nasser die al meer dan dertig jaar strijdt voor het behoud van hun land. Hoewel hun eigendomsrechten sinds 1916 gedocumenteerd zijn, is het nog steeds niet gelukt dat door het Israëlische rechtssysteem ook te laten bekrachtigen. De familie Nasser is op alle mogelijke manieren belaagd en geïntimideerd, waaronder de vernietiging van een groot deel van de boomgaard. Dit alles met het doel hun land te confisqueren. Maar de familie houdt stand. Hier staat veel op het spel. De heuvel waarop de Tent of Nations ligt wordt omringd door nederzettingen. Het is de enige heuvel met een omvang van ca. 40 hectare die nog in Palestijns bezit is. We worden geraakt door het inspirerende verhaal van Daoud Nasser. 'We refuse to be enemies', luidt

² [Een verdeelde stad – Raad van Kerken in Nederland](#)

³ ['Wij weigeren vijanden te zijn' – Raad van Kerken in Nederland](#)

zijn heldere motto. We leggen wat geld bij elkaar voor de aanschaf van 19 nieuwe bomen, gelijk aan het aantal lidkerken van de Raad.

Presidentiële Commissie voor de Kerken ⁴

Voort gaat het weer naar onze volgende afspraak in Bethlehem met de vertegenwoordigers van de kerken en de commissie voor de kerken van de Palestijnse Autoriteit. Zij waren in 2019 in Nederland en hebben ons uitgenodigd voor dit bezoek. We worden getrakteerd op een heerlijke lunch in restaurant Casa Nova bij de Geboortekerk. Dr. Khouloud Daibes, lid van de commissie voor de kerken, wijst op de dramatische situatie van christenen in Palestina. Hun aantal wordt steeds kleiner. De commissie steunt de kerken en doet er alles aan om te voorkomen dat mensen weggaan. De oudere generatie wil blijven, maar jonge mensen die geen werk kunnen krijgen en nauwelijks perspectief hebben, gaan weg om elders een toekomst op te bouwen. Er wordt een sterk appel op ons gedaan om ons uit te spreken over de onderdrukking van het Palestijnse volk. De kerk moet opkomen voor waarheid en gerechtigheid en mag daarom niet zwijgen.

Ons lukt het niet echt om wat meer te vertellen over de positie van kerken in Nederland met betrekking tot het Israëliisch-Palestijnse conflict en de complexiteit van inter-religieuze en politieke relaties in beide contexten. Onze gesprekspartners kunnen daar niet het geduld voor opbrengen. Misschien ook wel begrijpelijk vanwege de schrijnende situatie waarin de Palestijnse bevolking zich bevindt en die naar de stellige overtuiging van onze gesprekspartners alle kenmerken heeft van een systeem van apartheid. Onafhankelijkheid van Palestina lijkt verder weg dan ooit. Hoe zal deze situatie zich in de komende tijd verder gaan ontwikkelen? Leidt de escalatie waar de laatste maanden sprake van is tot een Derde Intifada, een nieuwe golf van geweld? Of is er toch nog een andere weg mogelijk naar een toekomst waarin Israël en Palestina in één land vreedzaam kunnen samenleven?

's Avonds ontmoeten we in ons hotel twee Nederlandse medewerkers van EAPPI. De één een 'oudgediende' die deze week na drie maanden afzwaait, de ander net begonnen. Ze vertellen over hun ervaringen bij de checkpoints en op andere plekken. Later in de week zullen we meer horen over dit programma van de Wereldraad.

Ook dhr. Toine van Teeffelen van het Arab Educational Institute is aangeschoven. Hij spreekt vanuit zijn ervaring als echtgenoot van een Palestijnse vrouw. Hij is ondermeer actief in het middelbaar onderwijs. Het godsdienstonderwijs wordt door aparte leraren gegeven, zodat moslims en christenen les krijgen in hun eigen godsdienst. Bijzondere aandacht gaat uit naar activiteiten die onderling vertrouwen en verbondenheid vergroten, onder andere door excursies naar heilige plekken.

Woensdag 16 november De harde werkelijkheid ⁵

Bethlehem

Vandaag blijven we in Bethlehem. In de ochtend gaan we op weg naar de velden waar volgens de overlevering een engel aan de herders het grote nieuws bracht van de geboorte van onze Heer. Het is een serene plek met prachtige cipressen waar zich veel toeristen en pelgrims verzamelen. In de vierde eeuw werden hier een Grieks-orthodoxe kapel en klooster gebouwd, die in de 7e eeuw verwoest werden. De grond is van de Grieks-orthodoxe Kerk. Ook het gebied in de vallei waarover je vanaf deze heuvel uitkijkt. Daar heeft Grieks-orthodoxe Kerk voor de Palestijnse bevolking een aantal flats laten bouwen.

Meteen daarachter is een grote nederzetting voor kolonisten gebouwd. Met de bouw werd kort na de totstandkoming van de Oslo-akkoorden begonnen. De nederzetting ligt in gebied C dat direct onder toezicht en controle staat van het Israëlijs leger, waar Palestijnen niet kunnen komen. De nederzettingenpolitiek is erop gericht, zo vertelt onze gids, steeds meer Palestijns land te confisqueren, woongebieden van Palestijnen te verkleinen en van elkaar te isoleren.

De bouw van de muur waarmee in 2002 werd begonnen speelt hierin een grote rol. Ook in Bethlehem. Door de muur is Jeruzalem voor de inwoners van Bethlehem bijna onbereikbaar geworden. We rijden ernaar toe en lopen een stukje langs dit imposante bouwwerk van bijna 10 meter hoog. Pal naast de muur gaan we binnen bij het Walled Off Hotel waarin een klein museum is ondergebracht over de geschiedenis van het land vanaf de Balfourverklaring in 1917. De boodschap van de indringende expositie is dat het vredesproces waarvan in de jaren negentig veel van werd verwacht, volledig is

mislukt. Na 1967 is de confiscatie van het land alsmaar doorgegaan, de tweestaten-oplossing is een volledige illusie gebleken.

Wi'am Centrum

Even verderop bezoeken we het Wi'am (Agape) Center dat in 1994 door dr. Zoughbi Zoughbi werd opgericht en dat werkt aan conflictoplossing en verzoening. Osama en Lucy vertellen over hun leven en werk. Osama is coördinator van Citizen Diplomacy. Hij begeleidt groepen die niet alleen de heilige plaatsen willen bezoeken, maar ook geïnteresseerd zijn in de verhalen van de mensen die hier leven. Die stemmen niet vrolijk. Zelf is hij meerdere keren bij controleposten geïntimideerd en geslagen. Hij kan zijn 12-jarige zoon, die graag naar de zee zou willen, niet uitleggen dat dat niet mogelijk is. Terwijl wij, als buitenlanders, daar binnen anderhalf uur zouden kunnen zijn. Een vliegreis naar het buitenland kan alleen via Amman (Jordanië), niet via de luchthaven in Tel Aviv. Het is tijdrovend en duur om de nodige vergunningen te krijgen als het al lukt om ze te krijgen. Lucy is lid van de gemeenteraad van Bethlehem en betrokken bij Kairos. In dertig jaar is er wat de positie van vrouwen betreft, zo vertelt ze, veel veranderd in Palestina. Maar er is nog veel werk te doen. Zeker in rurale gebieden. Lucy roept ons op om ons duidelijk uit te spreken over de situatie in Palestina. Vertel thuis wat je hier gezien hebt en noem de dingen bij hun naam.

Bethlehem University

In de middag brengen we een bezoek aan de Bethlehem University. We lopen de campus op waar het een gezellige drukte is. We worden ontvangen door Amjaad Musleh die ons het een en ander vertelt over de geschiedenis van de universiteit die in 1973 werd opgericht. Aanleiding was het bezoek van paus Paulus VI aan Jeruzalem in 1964. De Bethlehem University is de enige katholieke universiteit in het Heilig Land en wordt geleid door de Broeders van de Christelijke Scholen. De Universiteit ontvangt geen bijdragen van de overheid en is voor een groot deel afhankelijk van donaties. Het collegegeld bedraagt 1.000 USD per jaar, wat voor families hier een groot bedrag is, maar slechts een kwart van de kosten per student dekt.

We maken kennis met drie studenten die zelfbewust, enthousiast en met gevoel voor humor vertellen over hun studie aan de Bethlehem University. Twee studeren Engelse taal en literatuur, één verpleegkunde. Hun toekomst ligt wat hen betreft in Palestina. Ze willen graag de wereld zien, maar zullen hier altijd weer terugkomen omdat dit hun land is. We maken een kleine rondgang door de gebouwen van de Universiteit en komen uit bij de kapel die toegewijd is aan het goddelijk kind. Het is enige kerk, zo vertelt Amjaad Musleh, waarin de jeugdjaren van Jezus centraal staan. En dat spoort met de missie van deze universiteit en de congregatie van de Broeders van La Salle.

Ds. Munther Isaac

De avond is al gevallen als we aankomen bij de Lutherse Gemeente waar we ontvangen worden door ds. Munther Isaac. Zijn boek 'The Other Side of the Wall, a Palestinian Christian narrative of lament and hope' zal binnenkort in Nederlandse vertaling verschijnen. We hebben een indringend en open gesprek over de vraag hoe wij de harde werkelijkheid van de Palestijnse bevolking vandaag lezen en hoe we die in onze eigen situatie moeten benoemen.

Donderdag 17 november **Gerechtigheid voor iedereen**

EAPPI ⁶

De dag begon prachtig met een uitzicht vanaf de Hof van Olijven over Jeruzalem en een bezoek aan de Pater Noster Kerk waar het Onze Vader in vele talen op geglazuurde tegels is weergegeven. Daarna volgden mooie ontmoetingen.

Een eerste stop maakten we bij het kantoor van EAPPI waar Jack Munnayer een presentatie gaf van het belangrijke werk van EAPPI in de Westbank. Al 20 jaar is EAPPI met vrijwilligers ter plaatse om op risicoplekken aan Palestijnen begeleiding te bieden en te monitoren. De teams van EAPPI zijn actief in Jeruzalem, Bethlehem, Hebron en de Jordaanvallei. Ze slagen erin vertrouwen op te bouwen met de lokale gemeenschappen. Hun aanwezigheid heeft een grote invloed op de veiligheid. Maar helaas verscherpt de situatie zich. Sinds de coronapandemie is het aantal incidenten in alle regio's flink gestegen. EAPPI documenteert alle incidenten en mensenrechtenschendingen en deelt die met de VN en met ambassades van verschillende landen.

Deze week start net een nieuwe groep van 27 internationale vrijwilligers, die drie maanden zal blijven. Vanuit Nederland zijn er dit jaar vier vrijwilligers, van wie we er twee eerder in de week hebben ontmoet. Bij EAPPI staat Nederland bekend als een land dat Israël welgezin is, wat met name voor de kerken geldt. We kijken daar een beetje van op, maar het geeft ons te denken. De Raad zou meer aandacht aan het EAPPI-programma kunnen besteden. Ook moeten we in gesprek met reisorganisaties, om hen te wijzen op de mogelijkheid en het belang van contacten met de Palestijnse bevolking, in het bijzonder de christenen, op de Westbank.

Rabbi's voor Human Rights

Aansluitend hebben we een bijzondere ontmoeting met drie vertegenwoordigers van de Rabbi's for Human Rights, Lewis Frankenthaler, Ruth Beidatz en Michael Marmur. Met hen spreken we indringend over onze ervaringen van de laatste dagen. Hoe kijken zij naar de huidige situatie, de muur die de Westbank afgrenst van Israël en de rechtsongelijkheid tussen joden en Palestijnen? Met lede ogen zien zij de toenemende verrechtsing in het land aan. Ze zijn beducht voor de nieuwe regering waarin notoire extremisten zitting krijgen. Michael verwacht dat de situatie in de komende tijd zal

verslechteren. Hij geeft een mooie omschrijving van de betekenis van hoop, Tikva: 'Hope is the way of imagining a new future'.

Nes Ammim ⁷

Na dit goede gesprek lopen we over de Via Dolorosa naar de Heilig Grafkerk. Het is er erg druk, maar we slagen erin een kijkje te nemen. Net op tijd komen we aan in het restaurant bij de Notre Dame. Daar ontmoeten we Maaïke Hoffer, Okke Huizing en Christiaan Baan van Nes Ammim. Zij vertellen over het doel van hun organisatie, wij maken hen deelgenoot van onze ervaringen. Er ontstaat een openhartig gesprek.

Sabeel

De tijd is te kort en wij snellen weer verder op weg naar Omar Harami en zijn collega Sawsan van Sabeel. Sabeel is een oecumenisch centrum voor bevrijdingstheologie. Omar is een bevlogen mens. Hij legt uit dat er sprake van een geloofscrisis, dat de kerken veel te veel bezig zijn met hun eigen zorgen, maar weinig uitstralen. Wij geloven in wonderen, zegt hij. Het onmogelijke kan mogelijk worden. De crisis van de kerken wordt overwonnen als we weer zondagskinderen worden, zegt hij. Als we leven vanuit de verrijzenis, in plaats van uit Goede Vrijdag. Zijn bevlogenheid en enthousiasme zijn aanstekelijk. Hij schenkt ons een paar mooie boeken van Sabeel.

Vrijdag 18 november Kerken in Jeruzalem

Luthers-Evangelische Kerk ⁸

De lutherse bisschop Ibrahim Azar ontvangt ons in zijn werkkamer bij de Redeemer Church in hartje Jeruzalem. Hij heeft een vriendelijk gezicht, maar oogt wel erg broos. Hij spreekt zachtjes en kiest zijn woorden zorgvuldig. Hij is bezorgd. Weliswaar komt er meer aandacht voor de lokale christenen, maar tegelijkertijd wordt er druk uitgeoefend op christenen om te vertrekken. Gisteren was hij met de leiders van de kerken in Israël bij de ontmoeting met de Hongaarse president, Katalin Novak. Zij sprak over de vervolging van christenen en zei te willen helpen.

Hulp voor de christenen in Israël en Palestina is nodig. Met de steun van onder andere de Lutherse Wereldfederatie zijn in de afgelopen vijftig jaar scholen en ziekenhuizen

⁷ [Teken voor de volkeren – Raad van Kerken in Nederland](#)

⁸ [Kerken in Jeruzalem – Raad van Kerken in Nederland](#)

gebouwd. Weliswaar met het doel dat ze selfsupporting zouden worden. Maar dat is niet haalbaar. De steun blijft dan ook hard nodig, maar dreigt af te nemen. In Jeruzalem zijn er nu nog ongeveer 400 Lutheranen. De Luthers-Evangelische Kerk in Israël, Palestina en Jordanië telt in totaal zo'n 2.000 gelovigen. Meer dan 15.000 Lutheranen uit Israël en Palestina wonen verspreid over de wereld.

Er is in de situatie van de afgelopen 50 jaar veel veranderd en die verandering zet door. Helaas is men in Europa blind voor het bestaan van Palestijnse christenen. Ze lijken zelfs een probleem te worden. Ze worden gestimuleerd en verleid om het land te verlaten. Een ander probleem is dat de regering belastingen aan de kerken wil opleggen, die de kerken weigeren te betalen. Daarover vinden rechtstreekse onderhandelingen plaats tussen de regering en het Vaticaan. Als de Rooms-Katholieke Kerk erin slaagt een regeling te treffen, zal dit hopelijk ook goed uitwerken voor de andere kerken. De actuele ontwikkelingen in de Israëlische politiek stemmen niet vrolijk. Er zijn al problemen met radicale kolonisten die eigendom van christenen in handen proberen te krijgen. In de nieuwe regering worden, zo is de verwachting, mensen op ministersposten benoemd die uit zijn op de verdrijving van Palestijnse christenen.

Bisschop Azar benadrukt dat ons bezoek voor zijn kerk belangrijk is. 'Dat betekent dat jullie ons niet aan ons lot overlaten. Er komen hier zoveel christenen op pelgrimage, maar ze kijken alleen naar de stenen. Het is belangrijk om de levende stenen te bezoeken.' Als je hier naartoe komt, zou je de gelegenheid moeten gebruiken om in een lokale Palestijnse gemeente naar de kerk te gaan. Ook de ondersteuning van diaconale projecten is van belang. Fondsen denken vaak dat christenen alleen christenen helpen, maar dat is niet zo. De kerk helpt mensen zonder onderscheid en werkt voor de hele bevolking. 80% van de hulp die de kerk verleent komt ten goede aan moslims.

De kerken zijn belangrijk voor de verbinding tussen de godsdiensten. De Lutherse kerk heeft goede relaties met islamitische geestelijken, maar ook in de islam krijgen orthodox- en de overhand waardoor contacten minder worden. Vroeger was het heel gewoon dat moslims en christenen elkaar bezochten en feliciteerden op de feestdagen. Als een sheik nu tegen moslims zegt niet naar de christenen te gaan, dan heeft dat effect. Daarom zijn de christelijke scholen zo belangrijk. 80% van de leerlingen op deze scholen zijn moslim. Daar leren de kinderen elkaar en elkaars godsdienst kennen. En dat is belangrijk voor de rest van hun leven en voor de samenleving.

De Luthers-Evangelische Kerk houdt de aansluiting nieuwe ontwikkelingen in de samenleving en heeft aandacht voor gendervraagstukken en in het bijzonder voor de rol van de vrouw. In januari 2023 zal Xeri Azar als eerste vrouw in de Luthers-Evangelische Kerk van Palestina als predikant worden bevestigd. Het zal op die dag dubbel feest zijn voor bisschop Ibrahim Azar.

Latijns Patriarchaat

Het Latijnse Patriarchaat, de zetel van de Rooms-Katholieke Kerk in Jeruzalem, is gevestigd in een statig gebouw. We worden in een mooie zaal ontvangen door aartsbisschop William Shomali. Het gebrek aan eenheid is een van de grootste uitdagingen voor de kerken in het Heilig Land, vertelt hij. De banden tussen de kerken zijn weliswaar veel

beter dan vroeger, maar het zou nog beter kunnen. Wat zou het goed zijn als Kerst en Pasen door de kerken op dezelfde datum worden gevierd. Veel orthodoxen willen dat ook wel, maar om dat besluit te nemen is er consensus nodig. En die is er nog niet. In Jordanië volgt de Rooms-Katholieke Kerk de orthodoxe kalender. Een belangrijke vrucht van oecumene is de uitgave van een catechismus van alle kerken voor het geloofsonderwijs aan kinderen. Aartsbisschop Shomali benadrukt de betekenis van de christelijke scholen en de katholieke universiteiten in Palestina en Jordanië. De kerk is tegen segregatie. Van de studenten aan de universiteiten is 35% christen. De katholieke scholen en universiteiten staan in hoog aanzien. Daarnaast heeft de kerk programma's voor huisvesting en toerisme.

Ook de aartsbisschop ziet de verharding en verrechtsing in de Israëliische samenleving. Het geweld neemt toe. Van beide kanten is er geweld. Op de dood van Shireen Akleh, de christelijke journaliste van Al Jazeera, die bij een demonstratie in Jenin waarvan zij verslag deed door een politiekogel om het leven kwam, hebben de kerken onmiddellijk scherp gereageerd. De kerken kunnen niet zo heel veel doen. Gebed en publieke verklaringen zijn de belangrijkste middelen die de kerken hebben.

Een kwestie waar de kerken zich met name sterk voor maken is gezinshereniging. Een Israëliische christen die een Palestijnse christen trouwt, moet heel lang wachten op de toestemming om zich als gezin in Israel te vestigen. Dat is een vorm van pesterij en ernstige rechtsongelijkheid. Ook zet de kerk zich in voor Palestijnen uit Gaza die illegaal op de Westbank verblijven en niet terugwillen. Zodra ze zouden worden opgepakt,

worden ze door Israël gedeporteerd naar Gaza. De situatie in Gaza is zwaar en bijna ondraaglijk. De kerk heeft er twee scholen en een ziekenhuis.

Ook in de Palestijnse gebieden lopen de kerken tegen problemen aan. Zo wilde de Palestijnse Autoriteit via de kerken meer controle krijgen op de opening van bankrekeningen. In samenwerking met de Presidentiële Commissie voor de Kerken kon dat worden afgewend. De commissie zet zich op velerlei gebied in voor de kerken. De huidige voorzitter Ramzy Khoury geniet alom respect en beschikt over de contacten om problemen op het hoogste politieke niveau aan de orde te stellen en op te lossen. De Palestijnse Autoriteit hecht aan goede banden met de kerken. President Abbas is een vaste bezoeker van de nachtmis met Kerstmis. Ook Israël hecht aan de christelijke aanwezigheid in het Heilig Land al was het maar vanwege de grote stroom christelijke pelgrims die naar het Heilig Land komen. Zonder christenen zou Israël een heel ander land zijn. We zouden het leven zoveel gemakkelijker voor elkaar kunnen maken, verzucht de bisschop, als we iedere dag opnieuw opstaan met de gedachte 'wat kan ik vandaag doen om het leven van de ander beter en draaglijker te maken?'

Voor onze volgende afspraak is er nog even tijd voor een bezoek aan de klaagmuur. Ook dit is weer een bijzondere ervaring, een van de vele op deze reis. In centre Notre Dame hebben we afgesproken met Benjamin Anker, de tweede man van de Nederlandse vertegenwoordiging in Ramallah. Met hem wisselen we in een open gesprek ervaringen en inzichten uit.

Kairos ⁹

Laat het nu precies in deze week zijn, waarin wij ons solidariteitsbezoek aan de kerken in Palestina brengen, dat de Kairos-beweging – die zich al jaren inzet voor de Palestijnse zaak – haar dertiende internationale conferentie in Bethlehem houdt. Uiteraard werden wij dus uitgenodigd een deel van de conferentie bij te wonen. Meer dan honderd deelnemers uit Palestina, vele Europese landen, de Verenigde Staten, Canada, Zuid-Afrika en zelfs Japan namen hieraan deel. Namens de delegatie bracht Geert van Dartel een groet van de Raad over.

Het thema van de conferentie was 'Het volk, de kerk en verzet tegen onderdrukking'. Met een verwijzing naar Lukas 4:18: 'Hij heeft mij gezonden om de vrijheid van de gevangenen uit te roepen... en de onderdrukten te bevrijden.' Met een keur aan sprekers, waaronder sommigen die we eerder deze week ook al hadden ontmoet hadden. Dat was trouwens ook het geval met een aantal deelnemers. Tijdens onze aanwezigheid bij de conferentie werd verslag uitgebracht door drie werkgroepen. De eerste ging over de discussie of het beleid van de staat Israël omschreven zou kunnen worden als 'apartheid'. Dit mede naar aanleiding van de rapporten van B'tselem, Amnesty International en Human Rights Watch. Interessant genoeg concludeerde de betreffende werkgroep dat de recente verklaring van de Wereldraad van Kerken duidelijk aanknopingspunten biedt om het gesprek met de kerken hierover voort te zetten.

Ten eerste werden de rapporten – inclusief de term apartheid – genoemd in die verklaring. Ten tweede werd bovendien in de actiepunten het bestuur van de Wereldraad – en daarmee ook de lidkerken – opgeroepen die rapporten grondig te bestuderen én zich hierover een afgewogen oordeel te vormen. Ten derde was het hen opgevallen dat in die verklaring (in tegenstelling tot eerdere verklaringen van de Wereldraad) de twee-staten-oplossing voor het conflict niet langer genoemd werd, maar dat gesproken werd van een oplossing die recht doet aan gelijkheid en menselijke waardigheid van allen in de regio. Ook sommige van onze Palestijnse gesprekspartners achtten een

twee-staten-oplossing niet langer mogelijk en pleiten voor één staat waarin het Joodse en het Palestijnse volk vreedzaam samenleven.

In dit verband werd er door deze werkgroep op aangedrongen onder meer in gesprek te blijven met de kerken en hen te vragen hun overheden op de onderdrukking van het Palestijnse volk aan te (blijven) spreken. Maar ook om de Palestijnse Autoriteit – die in zeker opzicht als verlengstuk van de staat Israël optreedt – en op veel terreinen tekortschiet scherper onder kritiek te stellen. Tenslotte werd geconstateerd dat de beweging zich ook meer op pelgrims/toeristen zou moeten richten met een pleidooi voor het ontwikkelen van evenwichtiger reisprogramma's: bezoek zowel Israël als Palestina!

Een tweede werkgroep had zich gebogen over het ingewikkelde thema dat wel aangeduid wordt met 'shrinking space' – beperkte handelingsruimte. Soms wordt bijvoorbeeld voor projecten in Palestina door donoren allerlei voorwaarden gesteld die de mogelijke impact van zo'n project danig inperken. Anderzijds worden een aantal NGO's door de Israëlische overheid aangemerkt als 'terroristische organisaties', hetgeen het werk van een organisatie als bijvoorbeeld Defense for Children vrijwel onmogelijk maakt. De derde werkgroep had als thema 'de rol van de kerken'. Deze riep ons kerken als 'volgelingen van Jezus' op om naast de onderdrukten te gaan staan. De kerken werden opgeroepen 'to come and see' en vervolgens te getuigen van het lijden en onrecht dat het Palestijnse volk wordt aangedaan. Zij zouden hun stem moeten verheffen om daarmee de stem van de Palestijnen versterken. Als laatste, maar zeker niet als minste, zouden kerken wereldwijd – bijvoorbeeld door partnerschappen tussen kerkelijke gemeenten – de kerken in Palestina moeten ondersteunen bij hun strijd om het voortbestaan.

Zaterdag 19 november 'Be wise, not right'

Het Grieks-Orthodoxe Patriarchaat van Jeruzalem ¹⁰

Het Grieks-Orthodoxe Patriarchaat van Jeruzalem heeft oude papieren. Haar traditie gaat terug tot de benoeming van de eerste bisschoppen in Jeruzalem. Haar onafhankelijkheid of autocephalie werd erkend op het Concilie in Chalcedon in 451. Toen de moslims onder aanvoering van Omar Ibn al-Chattab Jeruzalem in 637 veroverden, werd Jeruzalem erkend als de zetel van het christendom en de patriarch als hun leider.

¹⁰ [Het Grieks-Orthodoxe Patriarchaat van Jeruzalem – Raad van Kerken in Nederland](#)

Het Grieks-Orthodoxe Patriarchaat ligt aan de gelijknamige straat. Vlak daarnaast ligt de St. Dimitri school, een van de negen scholen van het Patriarchaat in Israël, de Westbank, Gaza en Jordanië. We gaan het statige en majestueuze gebouw binnen en zien daar dr. Audeh Quawas, de algemeen directeur van de scholen van het Patriarchaat in Palestina. Dr. Quawas ontmoetten we eerder bij de algemene vergadering van de Wereldraad in Karlsruhe waar hij het Patriarchaat van Jeruzalem vertegenwoordigde en de oecumenische gesprekken over een rechtvaardige vrede voor het Midden-Oosten leidde. Hij zal ook bij deze ontmoeting aanwezig zijn.

Even later mogen we binnen in een mooie zaal waar patriarch Theophilus III ieder van ons persoonlijk begroet. Patriarch Theophilus (70) is de 141e primate van de Orthodoxe Kerk van Jeruzalem. Hij werd in 2005 unaniem gekozen door de Synode. In zijn openingswoord benadrukt de patriarch de historische betekenis van de Orthodoxe Kerk van Jeruzalem die niet alleen kerkelijk maar ook politiek van gewicht is. Zo vond hier gisteren nog een ontvangst plaats van het corps diplomatique waarbij zo'n 40 diplomaten die werkzaam zijn in Israël, de Palestijnse gebieden en Jordanië aanwezig waren. Het patriarchaat koestert de politieke contacten, wil echter niet verstrikt raken in het politieke conflict tussen Israël en de Palestijnen. Ook de patriarch ziet dat de situatie voor de Palestijnen vanwege de bezetting verschrikkelijk is. Veel jonge mensen verlaten het land, omdat ze hier geen toekomstperspectief hebben. Als ze eenmaal van de

mogelijkheden en de vrijheid in het Westen geproefd hebben, komen ze niet meer terug. De kerk doet wat ze kan om de Palestijnse bevolking te steunen met onderwijs. 65% van de leerlingen is moslim. Joodse kinderen zijn welkom op de school, maar joodse ouders kiezen er niet voor hun kind op een christelijke school in te schrijven. Dr. Quawas heeft voor ons een jaarboek van een school meegebracht. Hij wijst op de grote sociale en culturele betekenis van de christelijke scholen waarin moslims en christenen samen optrekken. In de drie jaar dat hij de algemene leiding over de scholen heeft is er een goed financieel-administratief systeem opgezet voor de financiële verantwoording. De scholen hebben steun nodig. Het studiegeld is erg laag en er zijn veel arme families.

Behalve in onderwijs investeert het Orthodoxe Patriarchaat in huisvesting op de Westbank en helpt ze Palestijnen bij het verkrijgen van allerlei vergunningen. Huiverig is het Patriarchaat voor activiteiten die de relatie met Israël kunnen verstoren. Zo ligt EAPPI

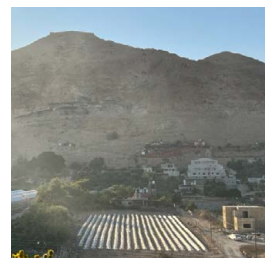
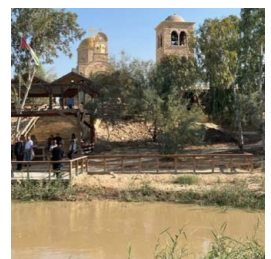
gevoelig omdat het activistisch zou zijn en Israël tegen de haren strijkt, vertelt de patriarch. Volgens dr. Quawas is het mandaat van EAPPI echter herzien en is er van activisme geen sprake meer. Dit jaar viert EAPPI haar 20-jarig bestaan en dit wordt samen met de kerken gevierd. Zeer gevoelig ligt de Nation-State Law, de Wet op de Natiestaat, die Israël tot de natiestaat van het Joodse volk verklaart. Deze wet die op 19 juli 2018 in werking trad, is, ook internationaal, aanleiding tot veel debat en protest. Men moet volgens dr. Quawas onderscheid maken tussen de religie van een staat, en een religieuze staat. De staat kan wat ons betreft een religie hebben, maar een religieuze staat wijzen we beslist af.

Patriarch Theophilus is zich zeer bewust van de minderheidspositie van de christenen in het Midden-Oosten. De kerk heeft weinig mogelijkheden, maar haar stem en invloed doen ertoe. Het zou echter desastreus zijn als de kerk in het politieke conflict betrokken zou raken en door de een of de ander gebruikt wordt. Natuurlijk zou het goed zijn als de twee volken in twee staten vreedzaam met elkaar samenleven. De regering Biden, die het Patriarchaat daarover een brief schreef, houdt daar officieel nog steeds aan vast. Maar Israël wil geen Tweestatenoplossing. Is er een alternatief? Is een oplossing denkbaar waarin beide volken in een staat in vrede met elkaar samenleven op grond van gelijke rechten en met respect voor de waardigheid van iedere mens?

Twee zaken hebben voor de kerk prioriteit: het bevorderen van waarden en het openhouden van de heilige plaatsen in Jeruzalem. Jeruzalem is van bijzondere betekenis. Jaarlijks komen miljoenen pelgrims hier naartoe om de heilige plaatsen te bezoeken. Ons gaat het, zegt patriarch Theophilus, om de heiligheid van de plaats, niet om de claim op de heilige plaatsen. Dan is er ruimte voor iedereen en is Jeruzalem een plaats die mensen samenbrengt en een plaats van hoop. De meest bezochte plaatsen in het Heilig Land zijn de Geboortekerk in Bethlehem en de Heilig Grafkerk in Jeruzalem. Dagelijks komen daar duizenden mensen naartoe. Het zijn de enige plaatsen die, zonder controleposten, vrij toegankelijk zijn voor alle mensen: christenen, moslims, joden, niet-gelovigen. Jeruzalem heeft een bijzondere kracht. Het is onze missie om deze heilige plaatsen voor de hele wereld open en toegankelijk te houden. Het respect voor en tussen de godsdiensten onderling is daarvoor van groot belang.

Jericho

Het is zaterdagmiddag. Tijd voor een excursie. We gaan naar Jericho. Met 340 meter onder zeeniveau de laagstgelegen stad ter wereld. Het is een prachtige middag, de temperatuur loopt op tot 26 graden. Onderweg maken we een korte stop bij het klooster van de heilige Gerassimos dat behoort tot de Grieks-Orthodoxe Kerk. Het is een oase van rust waar we even stilstaan en de prachtig gedecoreerde kerk bezoeken. We rijden verder tot aan de Jordaan die de grens vormt tussen Israël en Jordanië. We staan op de plaats die volgens de overleving met belangrijke gebeurtenissen is verbonden: de overtocht van het Joodse volk na veertig jaar woestijn (Joz. 3), de Hemelvaart van Elia (2 Kon. 2), de genezing van Naäman, de Syrische legeroverste (2 Kon. 5) en de doop van Jezus door Johannes (Mt. 3). Er zijn niet zoveel mensen, wel enkele Nederlanders met wie we in gesprek raken. Na een heerlijke maaltijd in het restaurant van Abu Omar gaan we na nog een korte stop bij de berg waar Jezus door de duivel werd bekoord en bij de Grieks-Orthodoxe Kerk, die toegewijd is aan Zacheus. Via Jeruzalem keren we weer terug naar ons hotel in Bethlehem.

Zondag 20 november Botsende perspectieven

Dienst in Beit Sahour ¹¹

Op deze zondagmorgen gaan we – natuurlijk! – naar de kerk. We zijn te gast in de dienst van de Lutherse Gemeente in Beit Sahour, waar dominee Munther Isaac voorgaat die we eerder deze week ontmoetten. Er zijn rond de vijftig kerkgangers, hoofdzakelijk Palestijnse christenen. Maar ook zijn er enkele gasten uit Noorwegen, Zuid-Afrika en Gaza. De dienst is grotendeels in het Arabisch, maar sommige liederen herkennen we, en zingen we mee door middel van de fonetische weergave op de orde van dienst. Een kinderkoortje brengt een vrolijk lied ten gehore dat er maar één God is.

Als delegatie zijn we uitgenodigd vóór de evangelielezing een woordje te spreken. Namens onze groep vertelt Christien Crouwel iets van onze ervaringen in de afgelopen week. Hoe we in Hebron over de verlaten Shuhada- straat naar de graven van de patriarchen in de verdeelde moskee liepen. Hoe we in Bethlehem langs de hoge, afschrikwekkende muur liepen en het museum in het Walled off Hotel bezochten. Ze memoreert ons bezoek aan de Tent of Nations van Daoud Nassar en zijn familie. Waar we ook kwamen: overal hoorden we verhalen. Van nood en wanhoop, maar ook van verzet en hoop.

De evangelielezing is deze zondag uit Matteüs 25, het verhaal over de vijf wijze en vijf dwaze meisjes. Als opmaat naar de lezing vertelt Christien hoe dat verhaal haar doet denken aan sommige low-budget hotels in Afrika – het soort hotels waar mensen met weinig geld verblijven. In die hotels vind je vaak een kaars in je kamer. Die ligt daar voor die momenten dat de elektriciteit weer eens uitvalt. Als je die kaars aansteekt, kan de elektricien je gemakkelijker vinden in het donker. 'Wanneer we een kaars aansteken', zo vertel ze, 'doen we dat meestal om iets te kunnen zien in het donker. En als we in onze kerken een kaars aansteken, doen we dat om onszelf te herinneren aan het licht van de opstanding van Jezus Christus. Maar er is nog een derde goede reden om een kaars aan te steken. Dat is om in onze duisternis gevonden te worden'. Als teken van solidariteit biedt ze vervolgens namens de delegatie de kaars van de oecumene aan.

In zijn overweging haakt ds. Isaac aan bij het thema van het lange wachten. Het gaat erom, zo houdt hij ons voor, die lange wachttijd wijs te gebruiken. Door niet bij de

pakken neer te zitten, of de tijd gewoon maar uit te zitten, maar door te blijven werken aan rechtvaardigheid. Wees wijs in je wachten!

Veel komt bij elkaar als we even later, samen met onze Palestijnse broeders en zusters het avondmaal delen. We komen allen naar voren, om brood en wijn of een zegen te ontvangen. Zo vormen we op dat moment, ondanks alle gebrokenheid, samen het opstandingslichaam van Christus.

Na de dienst drinken we koffie met de gemeente en nemen vervolgens afscheid. Verder gaat onze reis, naar die heel andere geschiedenis van gebrokenheid, die in Yad Vashem verteld wordt. Maar die tegelijkertijd een dramatisch effect heeft gehad op de geschiedenis van de Palestijnen in dit verscheurde land.

Yad Vashem ¹²

Ons hoofd en hart zijn vol. Het samen zingen en bidden, woorden van God horen, en het delen van brood en wijn met zusters en broeders uit Palestina, Noorwegen, Gaza en Zuid-Afrika en Noorwegen resoneren nog na als we de centrale museumruimte van Yad Vashem binnenstappen. Het bezoek aan dit Holocaust Herinneringscentrum maakt een verpletterende indruk op ons. Hoe strategisch de jodenhaat was opgebouwd en het dodelijke gif van antisemitisme zich stelselmatig kon verspreiden, van uitsluiting tot separatie, van ontmenselijking tot vernietiging.... En dat gebeurde niet in een uithoek van de wereld, maar in het 'christelijke' Europa, en dus ook in ons vaderland. Het museum vertelt het verhaal van een aantal pikzwarte bladzijden van onze geschiedenis.

Hoe heeft de kerk in de jaren 30 en 40 zich hierin opgesteld? De verhalen die we deze middag in Yad Vashem lezen, geven veel te denken: de kritiek op het nazisme van ds. Martin Niemöller, de collaboratie van de Deutsche Christen, de opstelling van paus Pius XII, Joden die zich lieten dopen om zo uit de handen van nazi's te blijven, maar alsnog werden vermoord... Had de kerk niet veel meer stelling moeten nemen? Zouden wij, als leden van de Raad van Kerken, het pure kwaad van het antisemitisme hebben doorzien?

Na enkele uren moeten we weer verder. Het bezoek aan Yad Vashem laat ons niet los. Het heeft ons nog meer bewust gemaakt van het 'dit nooit meer!' Elk mens is kostbaar in de ogen van God. Wees alert. Laat je niet meenemen in de ontmenselijking van wie dan ook, maar kom, zeker als kerk, op voor de waardigheid van elke kostbaar menselijk kind.

Franciscaans klooster ¹³

In de namiddag bezoeken we drie van de ruim 200 minderbroeders Franciscanen, die in het Heilig Land wonen en werken. Broeder Louis Bohte is Nederlander. Ruim twintig jaar geleden heeft hij deelgenomen aan een voorloper van het EAPPI-programma. George en Johnny Alouf zijn een tweeling uit Aleppo, van wie de familie vanwege de oorlog in Syrië in Nederland woont. Ze vertellen over het belang van persoonlijke betrokkenheid bij het leven van jonge Palestijnen. Zowel de teleurstelling in de politiek bij jongeren, als het langs elkaar heen leven en zelfs weggijken van andersgelovigen kennen ze. Met jongeren gaan ze echter de weg van de hoop. Op gezamenlijke wandeltochten delen ze de verhalen van jongeren; tijdens concerten ontstaan contacten met joden en moslims. De tweeling is ook actief op sociale media, waarin ze met zang, muziek en reportages in de Arabische taal jonge mensen bereiken. Tot slot pakken ze hun gitaar en dwarsfluit. Samen zingen we *Laudate omnes gentes*, waarmee we afscheid nemen met een hoopvol slotakkoord!

Maandag 21 november De Hoop levend houden ¹⁴

Het olijfbomenprogramma (OTP)

De laatste stop voor we weer naar huis gaan voert naar het kantoor van YMCA East Jerusalem in Beit Sahour. Nidal AbuZuluf, programmadirecteur, ontvangt ons in zijn kantoor om een presentatie te geven van het olijfbomenprogramma. De Nederlandse tak van YMCA is met 25.000 tot 30.000 bomen per jaar een van de grootste donoren. Ook oud-premier Dries van Agt was hier om een boom te planten.

¹³ [Met Franciscaanse slag – Raad van Kerken in Nederland](#)

¹⁴ [Olijfbomenprogramma houdt hoop levend – Raad van Kerken in Nederland](#)

Het olijfbomen programma is meer dan liefdadigheid en ook meer dan een economische investering in de Palestijnse landbouw. De Palestijnse regio's B en C vallen onder de militaire wetgeving. Een van de bepalingen is dat braakliggend land toevallt aan de staat. Een extra hindernis voor Palestijnen is dat zij vaak niet of nauwelijks hun land kunnen bereiken. Het olijfbomen programma voorkomt dat het land braak komt te liggen en daarmee confiscatie.

Het planten van een boom kost 20 dollar. Alle geplante bomen zijn via een gps-systeem te volgen zodat de eigenaar van de boom de staat en groei van volgen, maar het is ook van belang in geval van calamiteiten of aanvallen van kolonisten. De bomen worden ingekocht bij lokale kwekerijen. Sinds de start van het programma in 2002 zijn er al meer dan 250.000 bomen geplant. Zo'n 3.000 families kunnen dankzij dit programma in hun levensonderhoud voorzien.

Het programma wordt internationaal gesteund door ongeveer 35 organisaties en door 170.000 particulieren. Dit is een belangrijke steun voor Palestina. Van oktober tot eind november helpen vrijwilligers uit binnen- en buitenland mee met het binnenhalen van de oogst. De vrijwilligers overnachten in hotels of bij mensen thuis, wat voor velen een bijzondere ervaring is.

Alternatief toerisme

De YMCA houdt zich ook bezig met alternatieve vormen van toerisme die tot doel hebben reizigers inzicht te geven in de leefomstandigheden van de Palestijnse bevolking en de problemen waarmee Palestijnen te maken hebben. Jaarlijks begeleidt YMCA ongeveer 20 delegaties van kerken en organisaties. Juist vandaag wordt in het Golden Park Hotel in Beit Sahour hierover een conferentie gehouden. We doen deze conferentie nog even aan en luisteren naar enkele bijdragen over alternatief toerisme in Palestina en de rol van de kerken.

Toerisme is hier big business. Jaarlijks komen miljoenen mensen naar Israël en Palestina. De programma's van de reisorganisaties zijn er echter niet op gericht om mensen inzicht te geven in de werkelijke problemen van dit land. Veelal spreekt men ook alleen van Israëlreizen, ook als ze naar de steden in Palestina gaan, zoals Bethlehem, Hebron en Jericho. Palestina lijkt bewust buiten beeld gehouden te worden.

De Alternative Tourism Group – Study Center, dat nu 25 jaar bestaat, heeft in het verleden een handreiking uitgegeven voor pelgrimages naar Israël en Palestina. Volgens

Rifat Kassis heeft de Custodie van het Heilig land hier afstand van genomen, met als argument dat pelgrims niet naar het Heilig Land komen om zich te verdiepen in de politieke problemen.

Dat is misschien ook wel zo. Maar voor studiereizen van kerkleiders, predikanten, priesters en theologiestudenten, is zo'n alternatieve reis, of beter gezegd pelgrimage, zeer interessant en belangrijk, zoals wijzelf hebben ervaren. We zijn hier gekomen, hebben belangrijke zaken gezien. Het is nu aan ons om erop uit te gaan en anderen erover te vertellen.

Na deze twee ontmoetingen brengt onze chauffeur Wael ons naar vliegveld Ben Gurion in Tel Aviv om de thuisreis te aanvaarden. Onze hoofden en harten zijn vol van alle ontmoetingen, verhalen en impressies. Veel ervan heeft ons geraakt en verward. Maar we zijn ook onder de indruk van de moed en creativiteit die veel van onze gesprekspartners aan de dag leggen, om in dit verscheurde land het geloof en de hoop levend te houden.

IV Bijlagen

Delegatie Raad van Kerken

De delegatie van de Raad van Kerken was als volgt samengesteld:

Drs. Geert van Dartel	voorzitter
Ds. Christien Crouwel	algemeen secretaris
Dr. Rene de Reuver	lid Moderamen en scriba PKN
Ir. Kees Nieuwerth	vicevoorzitter tot september 2022, Quaker
Roland Putman ofm	lid werkgroep Vluchtelingen RvK en vertegenwoordiger RK Bisschoppenconferentie

Reisprogramma

Het reisprogramma werd opgesteld door voorzitter Geert van Dartel en ir. Kees Nieuwerth, in nauwe samenwerking met dhr. Yusef Daher, die leidinggeeft aan de Jerusalem Liaison Office (JLO) van de Wereldraad van Kerken en tevens secretaris van het interkerkelijk centrum van kerkleiders in Jeruzalem. Ook is hij lid van de commissie Justitia en Pax.

Monday November 14 - Arrival in the Holy Land

Arrival at Ben Gurion Airport Tel Aviv

17.00 Pick up by Kulghasi and drive to Bethlehem

Dinner and overnight in Bethlehem Maan Lil Hayat Boutique hotel

Tuesday November 15 - Introduction: Peace, Peace and no Peace

08.00 After Breakfast we drive south to the city of Al-Khalil/Hebron, a striking example of segregation, with a restricted Jewish settlement area where the commercial centre of the Palestinian city used to be

09.00 Meet at Al Ibrahimi Mosque /Bab ElZawyeh the Ecumenical Accompaniment Program (EAPPI) of the World Council of Churches – walk through the infamous vacated Shuhada Street to the tombs of Abraham and Sarah, Isaac and Rebecca and Jacob and Leah in the Al Ibrahimi Mosque.

12:00 On our way back we visit the tent of Nations (Daoud Nassar) as time permits.

15:00 Reunion at Casa Nova Bethlehem, with the Palestinian delegation who visited Amersfoort. Presidential Commission of Church Affairs (host), Father Ibrahim Faltas, Rev. Yousef Hodaly, dr. Bishara Awad and others.

Evening meeting at the Hotel with EAPPI observer from the Netherlands, Liesbeth Burger, a Dutch ordained minister and mr. Toine Teeffelen, from the Arab Educational Institute

Dinner and Overnight stay in Beit Lehem/Bethlehem

Wednesday November 16 - A word of love and resistance (Beit Lehem/Bethlehem)

- 09.00 Visit the Shepherds Fields. Continue to visit The Basilica of The Nativity and The Grotto of Jesus' Birth. Tour the Manger, the Grotto of St. Jerome, the Church of St. Catherine and the Shepherds' Fields.
- 13.00 Meeting and lunch at Wi'am center. Meeting with dr. Zoughbi Zoughbi
Stroll the Walled Off Museum, before reaching Ayda Refugee camp, as time permits
- 15.00 Meeting at Bethlehem University with ms. Amjaad Musleh
- 17.30 Evening with rev. Munther Issac and Rifaat Kassis from Kairos Palestine at The Christmas Church
- Dinner and overnight in Beit Lehem/Bethlehem.

Thursday November 17 - We are able to love and live together (Jerusalem)

- 09.00 Pick up Yusef from Lions gate. Drive to the Mount of Olives, for a spectacular panoramic view of the Old City of Jerusalem. We then visit The Church of Paternoster, The Chapel of Ascension, the Garden of Gethsemane and The Church of All Nations
- 10.00 We enter the Old City of Jerusalem on foot through St. Stephen's Gate, and visit The Church of St. Anne, The Pool of Bethesda. Meeting with EAPPI at the JLO Offices.
- 11.00 Meeting with Rabbi's for Human Rights
- 12.00 Walk to the Chapel of Flagellation and Lithostrotos. We follow Via Dolorosa (The Way of the Cross), past narrow alleys and bazaars to The Church of The Holy Sepulcher.
We continue sightseeing on foot in the Old City of Jerusalem, to The Wailing Wall
- 13.30 Lunchmeeting with mrs Maaïke Hoffer (Dialogue coördinator), mr Christiaan Baan (study leader) and mr Okke Huising (general manager) from Nes Ammim at Notre Dame Centre
- 15.30 -
- 17.30 Visit Sabeel. Meeting with mr. Omar Harami

Friday November 18 - The mission of the Church is prophetic

- 09.30 Meeting with Bishop Ibrahim Azar - Lutheran Bishop office
- 10.30 Meeting with Archbishop William Shomali - Latin Patriarchate of Jerusalem
- 12.00 Meeting at Allegro (Notre Dame) and early lunch with mr Benjamin Anker, the deputy head of the Netherlands Representative Office in Ramallah
- Afternoon: The Kairos Palestine Conference will gladly receive us at their closing ceremony

Saturday November 19 – Travel through the Jordan Valley

- 10.00 Meeting with Greek Orthodox Patriarch Theophilos III and Dr. Odeh Quawas, the representative of the GoP at the World Council of Churches and Executive Committee member of the WCC

We travel through the Jordan Valley to the baptismal site at the River Jordan and Jericho

Sunday November 20 – Resurrection after the agony

Mass with a local congregation in Beit Lehem/Bethlehem

- 11.30 Visit to Yad Vashem

- 15.00 Visit St. Savior Franciscan order convent (arranged by the delegation Franciscan member)

Optional: participate in the Opening of the Alternative Tourism Group conference

Monday November 21 – free morning for missed meetings or follow ups, and departure

- 09.00 Beit Sahour. Visit to the Joint Advocacy program from YMCA/YWCA.
Learn about the Olive Planting Project

- 11.00 Drive to airport Ben Gurion, Tel Aviv. Flight home

Groetwoord

Groetwoord van Geert van Dartel aan de internationale conferentie van Kairos in Bethlehem

Dear Friends,

Thank you for the opportunity to address this conference of Kairos in Bethlehem and to greet you at behalf of the Council of Churches in the Netherlands.

It's a Lucky coincidence that the journey of the delegation of our Council takes place in the same week as you have your conference as well that we stay in Bethlehem where you gather. Or should I say providence?

From 2009 onwards Kairos Netherlands has informed us well about the reason and meaning of Kairos Palestine. A cry for hope and a time for Action. But as Council of Churches in the Netherlands we remained at a distance. Too sensitive. Watch out!

Three years ago, a delegation of the Churches in Palestine visited us and they invited us to come and see for ourselves.

It took some time, the pandemic you know, but finally we came for meetings and talks with representatives of Churches and organisations here.

In Hebron we walked over Shuhada street to the tombs of the Patriarchs. In Bethlehem we walked along the wall and visited the museum in the Walled off Hotel. But most important we heard so many stories not only of distress and agony, also of resistance and hope. One of the most impressive was the meeting with Daoud Nassar at the Tent of Nations. We were deeply moved by his agony as well as his hope.

I am reluctant to say more about our go and tell. We need to let it sink in. The blogs on our website went ahead of us already. But it is clear to me that this visit here is very important and has changed something in us. Not that everything is sorted out, there are big issues on the table, but we certainly have bridged distances of different kinds.

So let me conclude by saying that we want to stay in good contact with you and that from here we go together as much as possible in finding ways forward for the palestinian people.

Thank you

Verklaring 11e assemblee van de Wereldraad van Kerken

'Seeking Justice and Peace for All in the Middle East', statement of the WCC 11th Assembly in Karlsruhe, Germany

'Peace, peace', they say, when there is no peace - Jeremiah 6:14; 8:11

'Take heart, it is I; do not be afraid' - Matthew 14:27

The World Council of Churches (WCC) looks to the Middle East region as the place of the historical origins of our faith where Jesus Christ was born, crucified and resurrected. The worldwide ecumenical fellowship has always sought to be in active solidarity with the Christians of the Middle East, who are living in continuation of an unbroken line of faithful Christian witness in the multi- religious contexts of their countries, making vital contributions to the vibrant diversity and development of their societies.

Upheavals, violent extremism using religion as justification, ongoing military occupations, discrimination and systematic violations of human rights, economic crises and corruption, absence of the rule of law, and other factors have contributed to an existential crisis for all in the region. This is particularly affecting vulnerable communities, including Christians who are facing displacement and mass migration. In this 11th Assembly of the WCC in Karlsruhe, Germany, we **recognize** the threat to the future of the indigenous Christians and of all the people of the Middle East. We **affirm** that the best means of averting this threat is equal rights, inclusive citizenship, justice and dignity for all, without religious or racial discrimination. We **commit** to the guiding principles of "God's justice and love for all of creation, the fundamental rights of all people, respect for human dignity, solidarity with the needy and dialogue with people of other faith" (CC Feb 2011) that remain the foundation of our ecumenical response to the region.

Sadly, the reality on the ground in different countries of the Middle East challenges this vision.

In Palestine/Israel, there is another wave of forced displacement of Palestinian people from their homes - sometimes on multiple occasions since 1948 - as in Sheikh Jarrah, Silwan, the South Hebron Hills, as well as in the rest of Area C. The expanding Israeli settlements in the occupied Palestinian territories, especially those encircling East Jerusalem, are illegal under international law and threaten fundamental demographic and political changes to the region. Moreover, they have so undermined any practical prospect of a two-state solution that this path towards a just peace now seems increasingly unviable.

The expansion of the settlements and the increased military presence that accompanies them have brought more suffering for Palestinian communities, with more encroachment on and seizure of Palestinian lands and properties, and increased systematic harassment and attacks by settlers (especially in the absence of the protective presence of international visitors during the Covid-19 pandemic).

In Gaza we have recently again seen an escalation of the vicious cycle of violence. The WCC categorically condemns all such deadly and destructive violence whether perpetrated by Israeli forces or by Palestinian armed groups. The situation in Israel/Palestine cannot be resolved by violence but only by peaceful means in accordance with international law.

We affirm the rightful place of the State of Israel in the community of nations and recognize its legitimate security needs. At the same time we affirm the right of the Palestinians for self-determination and that the Israeli occupation of the Palestinian territories since 1967, as well as settlement construction and expansion in the occupied territories, is illegal under international law and must be ended. We believe that it is only through an end to the occupation and a just, comprehensive and lasting peace settlement that the security of both Palestinians and Israelis can be assured.

In June 2022 the WCC central committee observed that “[t]he discrimination against Palestinians is overt and systemic, and the ongoing half-century-long occupation continues to contradict the equal human dignity and human rights of Palestinians living under this system of control, while the response of the international community continues to reflect egregious double standards.” The recent suppression of several Palestinian human rights organisations by the Israeli authorities without any effective opposition by the international community is an emblematic example of this system of control and these double standards. For Palestinian people, the situation is sadly compounded by the grave failings of the Palestinian authorities, including reprisals against opposition leaders and the lack of legal and democratic accountability.

Recently, numerous international, Israeli and Palestinian human rights organizations and legal bodies have published studies and reports describing the policies and actions of Israel as amounting to “apartheid” under international law. Within this Assembly, some churches and delegates strongly support the utilization of this term as accurately describing the reality of the people in Palestine/Israel and the position under international law, while others find it inappropriate, unhelpful and painful. We are not of one mind on this matter. We must continue to struggle with this issue, while we continue working together on this journey of justice and peace. We pray that the WCC continues to provide a safe space for its member churches for conversation and collaboration in pursuing truth, and working for a just peace among all people of the region.

With regard to the particular situation of Christians in Israel/Palestine, we are hearing the pleas of the heads of churches in the Holy Land more than ever before in relation to mounting intimidation, violations, limitation of access to places of worship, and attacks by Israeli radicals and authorities on the Christian presence and identity in Jerusalem, threatening the Status Quo and the multi- religious and multi-cultural identity of the city.

Elsewhere in the Middle East, such as Syria after the so-called ‘Arab Spring’ of 2011 and Iraq after the 2003 invasion, the people have been victims of conflict, wars and proxy wars, geopolitical pressures, sanctions and international interventions, violent religious extremism, gross violations of human rights and of international humanitarian law, and economic crisis. This has led to straining the already weakened social fabric, social capital and trust, paving the way for hate and demonizing and dehumanizing narratives of the other based on exclusionary constructions of the collective national identities.

Moreover, several United Nations reports have identified drought (resulting from climate change) as one of the driving factors to the onset of the conflict in Syria. After a decade of war that has already had a destructive impact on agricultural infrastructure and resulted in displacement of farming and herder communities, this extreme drought is turning Syria into a new climate hotspot. Furthermore, Iraq has been ranked the fifth-most vulnerable country to climate breakdown, affected by soaring temperatures, intensified droughts and water scarcity, frequent sand and dust storms, and flooding. Climate change challenges are seriously affecting the region and need to be addressed properly.

A prosperous life in dignity, safety and security can only be achieved under the rule of law, territorial unity, and through sovereignty of the political, judicial, cultural and economic institutions in both countries. Sustainable peace is assured if based on values of justice, equal citizenship and equal human rights for all.

We have greatly appreciated the opportunities presented by this Assembly for fellowship and Christian solidarity with sisters and brothers from the Middle East, and for intensive ecumenical conversations and consultations on the path forward towards a just peace in the region.

The 11th Assembly of the WCC **expresses** the firm commitment of the worldwide ecumenical fellowship to strengthening our support for and cooperation with the churches of the Middle East, the Middle East Council of Churches (MECC), faith-based and civil society partners, in order to seek a just and sustainable peace in the region.

The 11th Assembly particularly calls on:

- The members of the worldwide ecumenical fellowship to listen to the voices and repeated pleas of the churches and Christian communities of the region, and to accompany them in prayer and action.
- All member churches concerned for lasting peace and security for all in the Middle East to engage actively in efforts of dialogue with all sides in order to find a solution that respects and upholds the human rights and inclusive citizenship for everyone living in the region.
- The worldwide ecumenical fellowship of churches to consult and reflect on an alternative policy, perspective and comprehensive solution for Palestine/Israel where all people have equal rights before the law, as opposed to the current systems of control, exclusion and discrimination.
- The WCC to examine, discuss and discern the implications of the recent reports by B'Tselem, Human Rights Watch, and Amnesty International, and for its governing bodies to respond appropriately.
- The WCC, its member churches and partners to support and maintain the vital and precious work of WCC programmes in the region, such as the Jerusalem Liaison Office (JLO), the Ecumenical Accompaniment Programme in Palestine and Israel (EAPPI) and the Palestine Israel Ecumenical Forum (PIEF), engaging a wider WCC constituency together with the local churches, Christian communities and other faith partners.

- The WCC to strengthen its newly created transversal programme on racism so as to include the Middle East region.
- The WCC to increase its efforts in its present programmatic work in collaboration with its member churches in the Middle East to articulate principles for living together peacefully in post-conflict societies with equal citizenship, human rights and dignity.
- The WCC to facilitate encounter and dialogue in the diverse multi-religious and multi-cultural societies of the region, especially of Syria and Iraq, to help protect these countries' religious, ethnic and cultural diversity, and to promote social cohesion.
- The international community to call for lifting the unilateral sanctions on Syria that are harming the population rather than achieving their stated goals.
- The government of Israel to lift the blockade on Gaza.
- All Christian sisters and brothers to join in prayer for the release and safe return of the Syriac Orthodox Archbishop Yohanna Ibrahim and the Greek Orthodox Archbishop Paul Yazigi who were kidnapped more than nine years ago. "These beloved bishops have become iconic figures of all those unjustly detained, tortured, and forcibly disappeared persons." (WCC press release April 2022)
- The worldwide ecumenical fellowship of churches to join in prayer for the people of the Middle East, including Lebanon whose people are suffering from very difficult conditions of life.

